

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received : 26.12.2022
Kabul Tarihi / Date Accepted : 11.11.2022
Yayın Tarihi / Date Published : 31.12.2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Güz / Autumn

İran'da Kurulan Muhtar Azerbaycan Devleti ve Türkiye ile İran'ın Bu Devlete Yaklaşımı (1945-1946)

Yunus BOR*

Anahtar Kelimeler:

Azerbaycan Muhtar Devleti,
İran,
Türkiye,
İran-Sovyet İlişkileri,
Türk-İran ilişkileri

ÖZ

İran, İkinci Dünya Savaşı boyunca kendi kararlarını kendi veren bir ülke görünümünden uzak merkezi gücü oldukça zayıf, kıtluklarla ve yoksulluklarla mücadele etmeye çalışan bir ülke olarak kalmıştır. 25 Ağustos 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği İran topraklarını işgal ettiler. İşgalci kuvvetler, bu hadiseyi işgal şeklinde adlandırmayıp savaşın acil taleplerinin bir sonucu olarak gördüler. Esasen durum öyle değildi. İran bu davetsiz misafirler tarafından egemenliğine ve bağımsızlığına zarar verilen ve çıkarları hiçe sayılan bir ülke oldu. Savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin işgal ettiği yerlerden çıkmamak için direnç göstermesi dünyayı yeni bir savaşın eşiğine getirmiş Soğuk Savaş'ın ayak sesleri duyulmaya başlanmıştı. Bu konu İran tarafından Milletler Cemiyeti'ne taşınmış nihayetinde Amerika ve İngiltere'nin baskısı sonucunda Sovyetler Birliği İran'dan ayrılmıştır. Tam da bu noktada bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde Seyyid Cafer Pişeveri tarafından Sovyet desteği ile İran'da kurulan, Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin kuruluşunu, İran ve Türkiye'nin bu oluşuma karşı yaklaşımlarını, dönemin arşiv ve yerel basın kaynaklarını kullanarak mukayeseli bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Azerbaijan Autonomous State Established in Iran and the Approach of Iran and Turkey

Keywords:

Azerbaijan
Autonomous State,
Iran,
Turkey,
Iran-Soviet Relations,
Turkish-Iranian
Relations

ABSTRACT

During the Second World War, Iran remained as a country that was far from being a country that made its own decisions, and that had a very weak central power and tried to struggle with famines and poverty. On August 25, 1941, Britain and the Soviet Union occupied Iranian territory. They did not call it occupation, they called it a result of the urgent demands of the war. Actually, that was not the case. Iran's sovereignty and independence were harmed by these two countries and their interests were disregarded. The footsteps of the Cold War began to be heard, as these Soviets resisted not to leave the occupied places. This issue was brought to the League of Nations by Iran, and eventually the Soviet Union left Iran as a result of pressure from the United States and Britain. The withdrawal of the Soviet Union from Iran undoubtedly upsets Cafer Pishavari, who established the Azerbaijani Mukhtar Government in Northern Azerbaijan. At this point, this study aims to explain the establishment process of the Azerbaijan Mukhtar Government, which was established in Iran under the leadership of Seyyid Cafer Pişeveri after the Second World War, and to present a comparative analysis of the approaches of Iran and Turkey by using the archive and local press resources.

* Arş.Gör.Dr. Yunus Bor, Fen- Edebiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, yunusbor@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-4391-8052

GİRİŞ

İran'ın Kuzeybatısında bulunan Azerbaycan bölgesinde 1945 yılında yaklaşık iki milyon kişi yaşıyordu. Bunların %7'si Kürt, %3'ü Nesturi ve Ermeni, %40'ı köylerde yaşayan Azerbaycan Türk'ü, %50'si ise hem Farsça hem Türkçe bilen Kafkasyalılardan oluşuyordu (Fatemi, 1986, s.84-85). Azerbaycan bölgesi dönem itibari ile oldukça stratejik bir konuma sahipti. Bölge kuzeyden Ermenistan ve Sovyet Azerbaycan'ı, batıda Türkiye, güneybatıda Irak ile komşudur.

İkinci Dünya Savaşı ile İran, İngiltere ve Sovyet işgaline uğramış ve Azerbaycan bölgesinde etkinliğini yitirmişti. Bu işgal ile merkezî hükümet zayıflayınca bölgedeki zayıflıktan faydalanan Sovyetler Birliği, kendi kontrolü altında tuttuğu İran'ın kuzey ve kuzey batısında etkinliğini arttırmış ve Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin kurulmasının önünü açmıştır.

Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin kuruluş aşamasına geçmeden önce kurucusu Seyyid Cafer Pişeveri'nin siyasi faaliyetlerinden bahsetmek gerekir. Demokrat Fırkası'nı kurmadan önce Pişeveri 14. Mecliste Tebriz'den 16 bin oy alarak mebus seçilmiş, fakat 26 Şubat 1944'te meclis, açılış oturumunda Pişeveri'nin mebusluğunu onaylamamıştır. Pişeveri bu olayı açıklarken 16 bin kişinin oyunu aldığı Mecliste Azerbaycan ulusunun ihtiyaçlarını açıkladığını, kendisinin dikkatle dinlendiğini ve olumlu karşılandığını, fakat daha sonra ikiyüzlü davranan vekillerin mebus olmasını engellediğine değinmiştir (Hasanlı,2005, s. 72).

Bu olaydan sonra Sovyetler Azerbaycan sorununu yeniden gündemine almış ve 6 Mart 1944'te yapılan yönetim toplantısında İran Azerbaycan'ı halkına ekonomik ve kültürel yardımın artırılmasına ilişkin kararlar almıştır. Alınan kararlar şu şekilde olmuştur.

1. Kızıl Ordu'nun olduğu yerlerde yerel halk ile ilişkilerin artırılması adına alınacak görevlilerin Azerbaycanlı olması uygun görülmüştür. Bu husus gözetilerek *Ordu* gazetesinin Azerbaycan Türkçesi ile haftada üç kez çıkarılması ve sivillere dağıtılması kararlaştırılmıştır.

2. Tebriz ve Erdebil'de Sovyet ticaret temsilcileri Azerbaycanlılarla yer değiştirmeli ve zaman içinde aynı değişiklik mali ve idari alanlarda da yapılmalıdır. Ayrıca Sovyetlere bağlı diplomatik alanlarda özellikle Tebriz ve Makü'deki elçiliklerde Azerbaycanlı temsilciler görevlendirilmelidir.

3. Muhalif olan siyasi ve edebi çalışmalar hızlandırılmalı, Azerbaycanlı şair ve yazarların yapıtları oluşturularak Tebriz matbaasında basılmalıdır. Tebriz'de Türk dilinde okullar açılmalı, bu okullarda Fars dili ve edebiyatı ayrı bir ders olarak okutulmalı ve okullar ücretsiz olmalıdır. Kütüphane ve okuma salonları açılarak sadece öğrenciler değil geniş halk kitleleri de bu mekanları kullanmalıdır.

4. Tebriz'de tarım ve bağcılığı geliştirmek için Tarım Teknoloji Enstitüleri açılmalıdır. İşsizlik oranının düşürülmesi için Tebriz'de çorap-tekstil fabrikası açılmalıdır.

Bu kararlar doğrultusunda İran'daki Sovyet memuriyet ve ordu birliklerindeki ihtiyaç için 33 uzman, ekonomik düzenlemeler için ise 11 uzman kişinin Sovyet Azerbaycan'ından gönderilmesine karar verildi. Nitekim görevliler 1944 yılının baharında göreve başlamıştı. Tebriz'de Türkçe eğitim veren okul açılması kararı 24 Haziran'da Molotov tarafından onaylandı. Azerbaycan'da bu okula büyük ilgi oluştu ve 800 öğrenci kısa sürede başvuru yaptı (Hasanlı,2005, s. 72-73).

Sovyetler 1944 yılı boyunca alınan kararları uygulamaya sokarak İran Azerbaycan'ı bölgesindeki etkinliğini artırarak devam ettirmişti. Sovyet Azerbaycan bölge sorumlusu Hasan Hasanov bu politikanın artık sonuca bağlanması adına 13 Şubat 1945'te 67 sayfalık 'İran Azerbaycanı' adlı bir raporu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Lideri Mir Cafer Bağirov'a ulaştırmıştı. Artık yeni bir oluşumun temeli atılıyordu. Bu raporda İran Azerbaycan'ında yapılması gerekenler ve Sovyet politikasına kolaylık sağlayacak şu tavsiyeler vardı.

1. Azerbaycan toplumunu Farsların zulmünden kurtarmaya niyetli olduğumuz bizimle çalışan yöneticilere anlatılmalıdır.

2. Azerbaycan toplumunun Fars baskısından kurtarılmasını, İran yönetiminin sorunlarla boğuştuğunu ve çöktüğünü, bütün baskılara rağmen Azerbaycan ulusunun İran'dan ayrılarak bir devlet oluşturmaya hazır olduğunu bu politikanın uygulamaya konulması gerekmektedir.

3. Azerbaycan'ın tam demokratik yapılı devlet haline getirilmesi veya onun Sovyet Azerbaycan'ıyla birleştirilmesi halk ayaklanması yoluyla gerçekleştirilmelidir. Bunun başarılması için Tahran'daki Sovyet Elçiliği'nin yardımı zordur. Tahran hükümeti ile olan ilişkilerini bozmaması adına Elçiliğin hareket alanı sınırlı olduğu için bu görevin, yetkisini Bakü'den alan yönetici kişiler tarafından yürütülmesi gerekmektedir.

4. Tahran'da *Azhir* gazetesinde çalışan Seyyid Cafer Pişeveri ve arkadaşlarının Tebriz'e gelmesi daha faydalı olacaktır (Hasanlı,2005, s. 109-110).

1945 yılının yazında Sovyet etkinliği Tudeh Partisi eliyle İran Azerbaycan'ında etkisini hissettirmişti. Tudeh mensupları Azerbaycan'daki Tahran Hükümeti yetkisini en aza indirmek için uğraş veriyordu. Sovyetler Birliği ağustos ayında Tebriz'de ve İran Azerbaycan'ında yeniden yapılacak bir parti kurulmasını ve partinin başına ise Seyyid Cafer Pişeveri'nin geçmesini onayladı. Tudeh Partisi'nin şiddet ve yolsuzluk olaylarının artması ve Rusların güvenmedikleri bazı kişilerin Tudeh içinde bulunması nedeniyle bu oluşuma Tudeh dahil edilmedi. Bu yeniden yapılanmada partinin Demokrat ismi ile anılması ve daha ılımlı bir politika izlemesi hedeflendi. Demokrat Fırka tüm sınıflara seslenerek ılımlı şiddet karşıtı ve vatansever olduğunu duyurdu. Azerbaycan halkını tek başına temsil etme görevini üstlendi. Bazı sorunlu kişiler hariç tüm eski Tudeh üyeleri Demokrat Fırka'ya geçti ve Tudeh Azerbaycan şubesi 17 Eylül'de kendisini feshetti. (FO "Foreign Office" 406/84/E 904/5/34, s.1-3).

Tudeh partisinin Tahran şubesi, Pişeveri'nin Demokrat Fırkası'nı kurduğundan haberdar olunca Pişeveri ile ters düştü. Tudeh Partisi ile Pişeveri'nin arasındaki ilk ayrışmalar 1944 yılında Pişeveri'nin Haziran 1944 yılında *Azhir* gazetesindeki köşesinde "İran'da Gerçek Bir Parti Var mı ?" adlı bir dizi makalesinin yayınlanmasıyla başladı. Pişeveri bu yazı dizisinde o dönemdeki tüm siyasal partilerin gerçek bir özden yoksun olduğunu, isim vermeden Tudeh'i hedef alarak, sınıf temelli bir hareket inşa etmeye çalışan partilerin hepsinin başarısız olduğunu, çünkü Avrupa'daki endüstriyel gelişiminin İran'da olmadığını ve sınıf bilinci kavramının Avrupa'daki gibi anlaşılmadığını savundu. Pişeveri Avrupa'daki kavramların İran'daki durumu tam karşılamadığına işaret etti ve bu durumu şöyle açıkladı:

"İşçilerimizin çoğu Proleter değil, çırak, kalfa, ve zanaatkâr, kapitalistlerimizin çoğu burjuvazinin gerçek üyeleri değil, küçük toprak sahipleri veya küçük tüccarlar, çiftçilerimizin çoğu köylü değil kırsal kiracılarıdır." diyerek eğer gelecekte gerçek bir siyasi parti ortaya çıkacaksa, bu partinin sınıf çağrışımlarından kaçınması ve millî kimliğe yönelmesi gerektiğini vurguladı (Abrahamian, 1970, s. 306-307).

Pişeveri ile Tudeh Partisi arasındaki ikinci sürtüşme Rıza Şah'ın ölümü münasebetiyle ortaya çıktı. Tudeh eski Şah'a yönelik saldırılarını sürdürürken *Azhir* gazetesi Pehlevi ailesine taziyelerini sunarak olumlu bir ölüm ilanı yayınladı. Bu hadise sonrasında Tudehliler onu gerici olarak nitelendirdiler (Abrahamian, 1970, s. 307).

1945 yılının ağustos ayının son günlerinde başta Tebriz olmak üzere İran Azerbaycan'ında merkezî hükümete karşı ayaklanmalar başladı. 26 Ağustos tarihinde Tudeh yanlıları Rus askerlerin desteğiyle Tebriz polis merkezini ele geçirerek Tahran ile iletişim kurmasını engellediler (Yezdi, 1983, s. 57). Tudeh Partisi Şahi ve Sari bölgelerinde idareyi ele geçirdi. Merkezî hükümetinin gönderdiği jandarma birliği Sovyetler tarafından Furuzguh' da durdurularak geçişine izin verilmedi. 13 Eylül de ise Tebriz'deki Tudeh Partisi Demokrat Fırka'ya katıldığını ilan etti (Afkhami, 2009, s. 92).

Başbakan Hekimi hem İngiliz hem de ABD elçilikleriyle görüşerek yardım talebinde bulundu. Hekimi daha sonra 2.000 askerlik bir kuvveti Tebriz'e göndermiş bu birlik Şerifabad yakınlarında Sovyetler tarafından durdurulmuş ve geçiş izni verilmemiştir. ABD, 24 Kasım 1945'te Sovyetlere İran topraklarını boşaltmasını ve İran'ın iç işlerine müdahale etmemesini bildirdi. Sovyetler cevabında Demokrat Fırka'nın İran hükümetinin baskıcı hareketlerine karşı özgürlük hareketi olduğunu ilettiler. Bu cevap sonrası ABD Tahran'ın Emirabad bölgesine 3000 asker takviye kuvveti gönderdi. İngilizler de üç tugay askeri güneydeki petrol bölgesine gönderdi. Her iki devlet de olaylara karşı tüm kuvvetlerine hazırda olmalarını emretti. Hekimi aralık ayında Amerika İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne gönderdiği notada 1942 yılında yapılan Üçlü Anlaşma'nın gereği olarak bir an önce İran'dan kuvvetlerini çekmelerini rica etti. Bu nota Sovyetler tarafından dikkate alınmadı (Mehtevi, 1971, s. 407-408).

Meclis 1945 Haziran ayında 15. Meclis için yapılacak seçimlerin yabancı güçlerin İran'dan tümüyle gitmesinden sonra olması kararını aldı. 25 Ağustos'ta Pişeveri Bağirov ve Yakupov ile bir araya geldi ve kurulacak yeni partinin programını hazırladılar (Scheid 2000, s. 267). 3 Eylül 1945'te Demokrat Fırka İran'ın toprak bütünlüğüne saygı duyacağını belirterek Azerbaycan için özerklik bildirdiğini kamuoyuna duyurdu. Demokrat Fırka teşkilatı Tudeh Tebriz teşkilatının yeniden yorumlanmış biçimiydi. Bir anlamda Tudeh Partisi Azerbaycan Demokrat Fırkası'na dönüşmüştü. Bu dönüşüm yapılırken eski Tudeh üyelerinin bir kısmı dışarıda bırakılmıştı (Zovki, 1990, s. 256). Tudeh merkez teşkilatı kendilerine danışılmadan Tebriz şubasının Demokrat Fırka bünyesine geçmesinden hoşnut olmadı. Tudeh Partisi liderleri bu hadiseyi resmî bir açıklama yaparak kınadılar (Şemim, 1967, s. 51). Eylül ve Ekim ayında Azerbaycan bölgesinin tüm taşra kasabalarında parti komiteleri örgütlendi. Kasımın ilk günlerinde Ruslar tarafından temin edilen silahlar yapılacak saldırılar için gerekli bölgelere gönderildi. Azerbaycan'da bu hadiseler olurken Tahran'da kamuoyu hükümetin beceriksizliğini eleştiriyordu. *İkdam* gazetesi 1 Kasım'daki sayısında İran devlet yöneticilerini çok ağır bir dille eleştirildi. Devlet içinde yolsuzluğun önünün alınamadığı, yabancı sevicilerin ülkeyi utanmadan felakete doğru sürüklediği, Hekimi'nin de diğerlerinden çok farklı olmadığını ve İran'daki vaziyetin değişmesinden kimsenin umudu olmadığını yazdı (İkdam, 01.10.1945, s. 1). 15 Kasım'da Demokratlar Tebriz'de bir miting organize etti, burada merkezî hükümete ağır eleştirilerde bulunuldu. Miting sonrası şehirlerin birer birer kontrol edilmesi aşamasına geçildi. 16 ve 17 Kasım da Serab, Miyane bölgeleri ve bu bölgelerdeki telgraf hatları Demokrat güçleri tarafından ele geçirildi. Telgraf hatlarının ele geçirilmesiyle İranlı güçlerin Tahran ile olan iletişimi kesildi. Erdebil, Sarab ve Marageh de merkezi kuvvet güçleri kontrol altına alındı. Bu ayaklanmada kullanılan güçlerin bazıları Kızıl Ordu'da eğitim almış Kafkasya'dan gelen muhacir göçmenlerdi. Makü, Kohi, Marand bölgeleri de alınarak Tebriz'in batısı kontrol altına alındı. Bu ilk saldırılarda İran merkez güçleri pek fazla direnç gösteremediler (FO 406/84/E 904/5/34, s.3, Zovki, 1990, s. 256-257). Azerbaycan güçleri Zencan'dan Kazvin'e doğru her geçtikleri yerde nöbetçi askerler bırakarak Astara'ya ulaştılar. Tebriz'de ise bütün oteller ve hanlar ele geçirildi. Hekimi kara kuvvetlerine takviye yapılacağını açıkladı. Başbakan Hekimi Tebriz'e destek kuvvet göndermişse de bu kuvvet Sovyetler tarafından Şerifabad bölgesinde durdurularak geçiş izni verilmedi. Kazvin'in de ele geçirilmesiyle Kazvin Tebriz demiryolu güvenliği de sağlanmış oldu (İkdam, 28.11.1945, s. 1). 16-22 Kasım arasında Demokrat Fırkası üyeleri Tebriz'de millî kongre yapmışlar bazı taleplerini İran hükümeti, Amerika, İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği ve Çin'e bir telgraf ile iletmişlerdir.

Metnin girişinde Atlantik Bildirgesi'ne atıf yapılmış, Azerbaycan milletinin dünyanın diğer milletleri gibi kendine ait dili ve gelenekleri olan bir toplum olduğu ve bu milletin kaderini belirlemede özgür olma hakkına sahip olduğu vurgulanmıştır. Azerbaycan halkının İran'ın bağımsızlığında ve toprak bütünlüğünün kurulmasında büyük katkısının olduğunu, istenen taleplerin İran'ın bölünmesine ve sınırlarının değiştirilmesine yönelik talepler olmadığı belirtilmiştir. Bu talepler şunlardı:

1. Azerbaycan Millî Hükümeti demokratik bir rejim istemektedir.
2. İran Meclisine Azerbaycanlıların seçtiği vekiller gönderilecek, vergiler adil bir şekilde ödenecektir.
3. Azerbaycan halkı İran'ın toprak bütünlüğüne uyma şartıyla millî hükümet kurma ve demokratik ilkeler çerçevesinde Azerbaycan'ı idare etme hakkına sahiptir.
4. Azerbaycan halkı özerk bir hükümet kurmayı ve kuracağı hükümeti kendi kuracağı meclisten seçmeyi istemektedir.
5. Azerbaycan halkı dili olan Türkçeyi kullanmak istemektedir.
6. Millî Kongre üyeleri 39 kişiden oluşan bir kurucu meclis seçmişler, bu kişilere hareketi yönetme ve merkezî hükümete karşı siyaset belirleme yetkisi verilmiştir.

Bu maddelerin altına başta Cafer Pişeveri ve ileri gelen Demokratlardan birkaç kişi imza atmış 39 kişiden oluşan bu heyetin görevleri ise Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin iç ve dış işlerinden sorumlu olmak ve Millî Azerbaycan Meclis seçimlerinin yapılmasını sağlamaktır.

Azerbaycan'da seçimler üç gün sürdü ve 30 Kasım'da sona erdi. Azerbaycan millî meclisi 100 vekilden oluşuyordu. 12 Aralık'ta ise Şebusteri başkanlığında toplanan mecliste Pişeveri başbakanlığında hükümet kuruldu. İran'ın Azerbaycan valisi Murtaza Bayat 13 Aralık'ta Tahran'a geri döndü. General Ali Ekber'in komuta ettiği 3. Piyade tugayı Pişeveri'ye teslim oldu. Merkezî hükümet memurları, subaylar Tahran'a döndü (Zovki, 258-259).

Pişeveri hükümeti kurulmadan önce İran'da Başbakan Hekimi'nin de Azerbaycan sorununa çare olamayacağı anlaşılmıştı. Her ne kadar Hekimi mecliste ümitvar konuşuyor olsa da bu tarihlerde Marağa valisi öldürülmüş, ordu sorumlusu yaralanmış, Zencan valisi tutuklanmış, Demokrat Fırka birlikleri Kazvin'den Gilan'a doğru harekete geçmişlerdi. İkdam gazetesi Reuters ajansından aldığı bilgide Sovyetlerin savaş alanlarında yardım ettiği ve yönlendirmelerde bulunduğunu bildirmiştir (İkdam, 2.12.1945, s. 1).

Kasım ayından itibaren Sovyetler artık açıktan açığa Azerbaycan'ı destekliyorlardı. Azerbaycan'da Millî Kongre'nin toplandığı tarihlerde İran içişleri bakanlığı Dışişlerine Sovyetlerle bir uzlaşma sağlanmadığı takdirde Kuzey İran'da neler olabileceğini bilmenin zor olduğunu ilettiler. Dışişleri Bakanı Abdulkasem dönemin Sovyet elçisi Mihail Maximov'a Sovyet silahlı birliklerinin Azerbaycan ve Kürdistan'da İran'ın iç işlerine müdahaleden vazgeçmesini isteyen bir nota gönderdi. Abdulkasem ayrıca ABD ve İngiltere temsilcilerine İran'ın haklarını korumak için mücadele etmelerini ilettiler. 24 Kasım'da ABD Sovyetlere ve İngiltere'ye gönderdiği notada 1 Ocak 1946'ya kadar İran'ı boşaltmalarını istedi. İngilizler Üçlü Deklarasyonu hatırlatarak İran'dan çıkmaları gerektiğini bildirdiler. Sovyetler ise Amerika'ya verdiği cevapta, Kuzey İran'da istenilmeyen hiçbir şeyin olmadığını, buradaki halkın ulusal haklarını talep ettiğini ve bölgede bulunacak daha fazla İran askerinin Sovyet ordusunu İran'a girmesi noktasında zorlayarak düzensizliği ve karışıklığı daha da arttıracaklarını öne sürdüler. Ayrıca 1921 anlaşmasının 6. maddesine atıfta bulunarak, Sovyetlerin İran topraklarına girme hakkını savunuyorlardı. Birleşik Devletler bu cevap sonrası bir kez daha İngiliz ve Sovyetlere Üçlü Deklarasyona göre en geç 1 Mart'a kadar İran'ın terkedilmesini istedi (Afkhami, 2009, s.94).

Moskova Görüşmeleri ve Birleşmiş Milletlerin Gündeminde Azerbaycan Meselesi

Aralık ayının son günlerinde üç büyük devlet temsilcisi Moskova'da buluştu. İngiltere Dışişleri bakanı Ernest Bevin, Amerika Dışişleri bakanı James Byrnes ve Molotov buluşmasına Başbakan İbrahim Hekimi de katılmak istemişse de Sovyetler Hekimi'nin talebini reddetti. İngiliz ve Amerikalı temsilciler İran'ın isteklerini Sovyetlere ilettiler. Molotov ise Azerbaycan meselesinin İran'ın iç meselesi olduğu cevabını verdi. İngiliz elçisi Bullard'ın İran'ın geleceği hakkında sunduğu formüllerden biri de hem Sovyet hem de İngilizlerin çıkarlarını karşılayan yerel yönetimler teklifiydi.

Başlangıçta 1907'deki gibi İran'ın nüfuz bölgelerine göre yeniden bölünmesi teklifine sıcak bakan Sovyetler sonrasında bu konu ile ilgilenmedi. İngiltere Dışişleri bakanı E. Bevin, 24 Aralık'ta Stalin ile görüşmesinde Azerbaycan sorununu gündeme getirdi. Bakan üçlü komisyon kurulmasını merkezi yönetimlerle eyaletler arasındaki sorunun çözülmesi için anayasaya uygun olarak eyalet encümenleri oluşturulmasını ve Türk, Kürt ve Arap dillerinin etnik azınlık dili olarak kabul edilerek tanınmasını tavsiye etti. Bevin oluşturulacak üçlü komisyon ile eyalet encümenleri seçiminde gözlemcilik görevi yapacak askerî birliklerin geri çekilmesi konusunu takip edecek ve üç müttefik devlete birliklerini geri çekme konusunda önerilerde bulunacaktı. İngilizler bu politika ile Sovyetlerin de katılımını sağlayarak Azerbaycan'ı yeniden İran'ın kontrolü altına almayı istiyordu. Stalin bu projeyi tartışılmak üzere Dışişleri Halk Komiserliğine gönderdi. Dışişleri Halk Komiserliğinde Molotov bu fikre kesin bir dille karşı çıktı. Bevin konuyu birçok kere gündeme getirmesine rağmen Molotov konunun gündem dışı olduğunu ve İran'ın görüşü olmadan böyle bir komisyonun oluşturulamayacağını, hali hazırda İran hükümeti Sovyetlere karşı düşmanca bir tavır sergilediği için bu komisyonda yer almayacağını bildirdi (Hasanlı,2005, s.223-224). Bu toplantı sonrası İngilizler komisyon fikrini Hekimi'ye açıkladılar. Bu komisyonda Sovyet, İngiliz ve Amerikalı temsilcilerin olmasını tıpkı Doğu Avrupa'daki gibi bu komisyonun yabancı güçlerin İran'dan çıkarılmasını yönetmesini teklif etti. Bu teklif bile Mecliste bazı vekillerin bağımsızlığa aykırı atılmış bir adım olarak değerlendirilince yoğun eleştiri altında kalan Hekimi 20 Ocak 1946'da istifa etti (Mehtevi, 1971, 408).

9 Ocak 1946'da İran'ın Birleşik Krallık ve Birleşmiş Milletler Temsilcisi Hasan Takizadeh, Başbakan Hekimi'ye edindiği bilgilere göre acil bir şeyler yapılmazsa İran'ın bağımsızlığından geriye bir şey kalmayacağını bildirdi. Takizadeh 16 Ocak ve 29 Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne Sovyetlerin İran'daki faaliyetlerinin bir an önce durdurulması gerektiğini ve üç büyük devletin anlaşma gereği İran'ı terk etmesi gerektiğini cemiyetin dikkatine sundu. Takizadeh'in ikinci talebi 29 Ocak'ta yapıldığında Sovyet delegesi Andrey Vişinski bu talebin geçersiz olduğunu iktidarda olmayan bir hükümet tarafından yapıldığını söyleyerek, eğer yeni hükümet Sovyetler Birliği ile müzakereyi kabul ederse Güvenlik Konseyinin artık bu konuda yargı yetkisinin olmayacağını söyledi. Konsey ise iki tarafın doğrudan müzakere yoluyla Azerbaycan konusunda anlaşmasını tavsiye etti (Afkhami, 2009, s. 94; Mehtevi, 1971, s. 409).

İran Hükümetinin Azerbaycan Olaylarına Tepkisi

Azerbaycan meclisinin açıldığı gün olan 12 Aralık'ta Başbakan Hekimi mecliste yaptığı konuşmada bu konu ile ilgili dışişleri bakanı ile Moskova'da yapılacak konferansa katılmak istediğini söyledi. Azerbaycan olayları dış güçlerin etkisi şeklinde yorumlanıyordu. Konuşmacılar hükümetten çözüm üretmesini bekliyorlardı. Bazı mebuslar olayları ülkedeki anarşinin artmasının doğal bir sonucu olarak görürlerken, başta meclis başkanı Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai, Seyyid Mehdi Ferruh, Nasır Ardalan, Hüseyin Ferhudi gibi mebuslar Sovyetlere çağrıda bulunarak İran'a kendi sınırlarında hareket serbestliği getirmesini istedi. Bazı vekiller ise Ruslarla savaşılması gerektiğini söyledi. Tudeh grubu ise sorunun hükümetin beceriksizliğinde olduğunu, Seyid Ziyaeddin ve onun desteklediği basın organlarının Azerbaycan'ın Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşeceğine dair haber yaptıklarını söylediler ve Seyid yanlıları sayesinde ülke bu hale geldi dediler. Azerbaycan sorununun araştırılması için Mecliste özel bir komisyon kuruldu. Meclis Azerbaycan meselesi nedeniyle 14 Aralık'taki oturumunu kapalı yaptı. Bu oturumda Tebriz valisi Bayat Tebriz'e gittiğinde Azerbaycan ulusal meclis seçimleri nedeniyle Demokrat partililerle geç görüştüğünü, Demokratların ayrılıkçı niyetlerinin olmadığını, Azerbaycan gelirleriminin %25'ini merkezi hükümetin kasasına vereceklerini geri kalan %75'ini Azerbaycan'ın refahı için harcayacaklarını, Pişeveri başkanlığında kurulan hükümette dışişleri ve savaş bakanlıklarının olmadığını belirtti. Bayat Tebriz'deki askerî birliklerinin direniş gücünün kırıldığını, Azerbaycan'a müdahale etmenin çok zor olduğunu söyledi (Hasanlı, 2005, s. 211-212). 18 Aralık'ta mecliste İbrahim Hekimi kuzey bölgesindeki üçüncü ve dördüncü ordu

birliklerinin durumu hakkında bilgi verdikten sonra bu kuvvetlere ek olarak Güvenlik Birliği adında bir kuvvetin gönderileceğini açıkladı (Ramazani, 1975, s. 115). 30 Aralık'ta yapılan oturumda milletvekillerinden Tehranşi, Hekimi hükümetinin özellikle Azerbaycan meselesinde sorun çözmekte yetersiz kaldığını dış politikanın net ve anlaşılır olmadığını söyledi. 1 Ocak 1946'daki oturumda ise Musaddık hükümetin ekonomi politikalarını eleştirdi (FO 406/84/E 571/315/34, s. 31).

Hekimi'nin istifası sonrasında Şah, Kavvam'ın başbakan olmasında aktif bir rol üstlendi. Şah ilk önce sivil danışmanlarıyla ve ordu komutanlarıyla fikir alışverişinde bulundu. Belirlenen iki adaydan biri Ahmed Kavvam idi. Meclis başkanı Seyyid Muhammed Sadık Tabatabai'nin de etkisiyle Şah, Kavvam'ın kabine kurmasına sıcak baktı. Bu arada Demokrat Fırka birlikleri Zencan'ı kontrolü altına almışlardı. Mebuslar arasında büyük ihtilaflar vardı. Millî bir hükümet kurulması isteniyordu. Muteminel Mülk ile Kavvam oylamaya katıldı. Kavvam bir oy fark ile başbakan oldu. Mebuslar Kavvam'a dış siyasette Hekimi gibi olmamasını, Sovyetlere karşı Azerbaycan konusunda bir adım bile geri atmamasını Tahran'da bu meseleyi çözmesini, eğer gerekirse Moskova'ya gidip görüşmesini talep ettiler. Kavvam vekillere söz verdi ve kabine 27 Ocak'ta kuruldu. Kavvam göreve gelir gelmez Şah aracılığı ile Stalin'den Azerbaycan meselesini görüşmek için randevu talebinde bulundu (**İkdam**, 27.01.1946, s. 1).

18 Şubat'ta Kavvam Moskova'ya indiğinde belli bir süre uçağın içinde Dışişleri bakanı Molotov'un karşılamaya gelmesini bekledi. Kavvam Moskova'da kaldığı iki haftalık süre boyunca Sovyet yetkililerince soğuk karşılandı. İlk olarak Stalin ile görüştü. Stalin İran'ı her fırsatta Rusya'yı sırtından bıçaklamakla suçlayarak ona güvenmenin çok zor olduğunu söyledi. Kavvam daha sonra Molotov ile görüştü. O da İran'ı ikiyüzlülükle ve petrol konusunda İngiltere'ye karşı eşitsiz davranmakla suçladı ve İran'ın Sovyetlerle bir petrol anlaşması müzakere ederek tarafsızlığını göstermesinin akıllıca bir davranış olacağını belirtti. Azerbaycan meselesi ile ilgili ise Rusya'nın, siyasi haklarını savunan İran halkının yanında duracağını söyleyerek İran'ın da bu isteklere saygı duymasını istedi. Sovyet askerlerinin ise ancak İran'ın iyi niyetinden emin olduğu zaman İran'dan ayrılacağını söyledi. Buna karşılık Kavvam ise tüm bu teklifleri reddeden bir metnin yazılmasını yardımcılarından istedi. Kavvam Sovyetlerin petrol istediğini, fakat İran'ın bu teklifi kabul edemeyeceğini eğer onların taleplerini yerine getirirse yasaları çiğnemiş olacağını düşündüğünü yardımcılarıyla istişare etti. Nuri Amiri ise bu alanda uzman olan Cevad Ameri'ye bu konuyu danıştı. Ameri ise İran yasasına göre eğer petrol anlaşmasında çoğunluk hissesinin İran'a verilmesi durumunda Kavvam'ın yargılanmayacağını söyledi. Bunun üzerine Kavvam petrol anlaşmasının bu şartlar altında yapılabileceğini, fakat Sovyet ordularının Azerbaycan'ı terk etmesi konusunda taviz verilmeyeceğini Ruslara bildirdi (Afkhami, 2009, s.94).

Kavvam'ın Moskova'ya Stalin ile görüşmeye gitmesi Pişeveri'yi muhtemel bir Sovyet-İran anlaşmasının gerçekleşmesi noktasında endişelendirdi. Pişeveri Demokrat Fırkayı toplantıya çağırıp her ne olursa olsun özgürlüklerini koruma ve mücadeleyi bırakmama mesajı verdi (Sovket, 2007, s. 245). 23 Şubat 1946'da İngilizler Şah'a kendi birliklerini İran'dan çekeceklerini haber verdiler ve 2 Mart'ta İran'dan çekilmeye başladılar. Sovyetler, birliklerinin Horasan, Şahrud ve Semnan bölgelerinden 2 Mart itibarıyla çekileceğini duyurdular. Sovyetler Tebriz'deki birliklerini Sovyet sınırlarının ötesine çekmek yerine birlikleri üç bölüme ayırarak birini Irak tarafına, birini Tahran tarafına, birini de Türkiye sınırına doğru gönderdi. Ayrıca büyük bir askeri birlik de yardım için Sovyet tarafından İran sınırlarını geçti. Sovyetlerin İran'daki askeri kuvvetlerine takviye göndermesi hem İngiltere hem de Amerika tarafından protesto edildi. Moskova ziyaretinin son günlerinde Kavvam Stalin tarafından bir resepsiyona davet edildi. Stalin bu davette İvan Sadçikov ile Kavvam'ı tanıştırmak için petrol anlaşması ve Azerbaycan meselesi ile ilgili hazırlanan anlaşma taslağını Kavvam'a ilettiler. Anlaşma maddeleri şöyle idi.

1. Sovyet Birlikleri İran'ın bazı bölümlerinde süresiz olarak kalmaya devam edecekler.

2. İran hükümeti Azerbaycan'ın özerkliğini tanıyacaktır. İran hükümeti bunu kabul ederse Sovyetler Azerbaycan'da birtakım düzenlemeler yapmayı taahhüt ediyordu. Bu düzenlemeler şunlardı:

- a. Azerbaycan Başkanı merkezî hükümetin genel vali görevini üstlenecekti.
- b. Azerbaycan Savaş bakanlığı ve Dışişleri bakanlığı olmayacaktı.
- c. Azerbaycan gelirinün yüzde otuzu İran merkezî hükümetine ödenecekti.
- d. Merkezî hükümet ile yapılan tüm yazışmalar Farsça olacaktı.

3. Sovyet hükümeti petrol imtiyazı talebinden vazgeçecekti. Bunun yerine %51 hissesi Sovyetlere ait olmak şartıyla İran-Rus anonim petrol şirketi kurulmasını önerdi. Kavvam iki madde üzerinde açıklama yaptı. Birincisi petrol anlaşmasıydı. Kavvam petrol anlaşmasını mecliste dile getirdiği anda kendisinin görevden dahi alınabileceğini çünkü İran'ın yabancı güçlerle petrol anlaşması yapma yetkisinin İran Meclisine verildiğini söyledi. Ruslar ise yasayı yürürlükten kaldıracak bir meclisin göreve gelmesinin mümkün olduğunu ilettiklerinde Kavvam İran'da yeni seçimlerin yabancı güçlerin İran'ı terk edene kadar ertelendiğini söyledi. Ayrıca Kavvam 4 Mart'ta Sovyetlere İran'dan ne zaman çekileceklerini sorduğunda aldığı cevap Bakü petrol sahalarının savunmasız bırakılmak istenmediği ve faşist ve emperyalist tehlike Sovyet sınırlarına bu kadar yakın iken bunun şu an için mümkün olmadığıydı. Molotov Rus birliklerinin İran'daki varlığı hakkında şu açıklamayı yaptı. "Sovyet yönetimi 2 Mart tarihinden itibaren ordularını İran'ın bazı bölgelerinden çıkartmak niyetindedir. Geri kalan askerî birlikler ise 26 Şubat 1921 tarihli anlaşma gereğince bir süre daha İran'da kalacaklardır. Sovyet birliklerinin büsbütün İran'ı terk etmesi, İran yönetimin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde düşman ve karşıt tavırlarını gözden geçirmesine, Kuzey İran'da düzeni kurmasına ve Sovyetler Birliği ile dostluğunu onarmasına bağlıdır" dedi. Ayrıca Molotov Sovyetlerin petrol anlaşması hakkı yerine Sovyet- İran ortak petrol şirketi kurulması fikrinin İran Meclisinde görüşülmesinin yasak olmadığını dile getirdi. Kavvam ise bu konunun Sovyet birlikleri İran'dan çekildiği taktirde konuşulabileceğini dile getirdi. Görüşmenin sonunda ziyaretin dostane bir şekilde yürütüldüğünden bahsedildi ve Sadçikov Tahran'a geldiğinde bir kez daha bu konuların değerlendirileceği söylendi. 10 Mart'ta Kavvam Tahran'a geri döndü (FO 406/84/E 2605/315/34, 1946, s. 61; Afkhami, 2009, s. 96-97; Hasanlı, 2005, s. 319-320).

Kavvam geri döndüğünde yaptığı açıklamada Rusların soğuk ve kibirli olduğunu ve Azerbaycan'ı tahliye etmemekte kararlı olduklarını dile getirdi. Kavvam Ruslara Azerbaycan'da Vali, Belediye Başkanı, Millî Eğitim ve Polis müdürlüğünden teşkil edilmiş bir vilayet konseyi oluşturulmasını teklif etmiş fakat teklif Ruslar tarafından kabul görmemiştir. Rus yetkililer Pişeveri'nin hali hazırdaki konumu olan Muhtar Azerbaycan Devleti başkanı durumunun devam etmesi taraftarı olduklarını Kavvam'a iletilmişlerdi. Molotov petrol imtiyazı konusunda Kavvam'a bir önceki Başbakan Bayat'ın %51'i İran'a verilmek üzere petrol anlaşması teklifinde bulunduğunu söyleyince Kavvam durumdan haberdar olmadığını ve bu konunun sadece İran Meclisi'nde görüşülebileceğini söylemiştir.

Bu şartlar altında İran için tek yol Birleşmiş Milletler'e yaptığı başvuruyu yenilemek ve buradan çıkacak olumlu bir cevabı beklemektir. İran hükümeti muhtemel bir Rus tepkisinden çekiniyordu çünkü Ruslar İran'ı terk etmeyi kabul etmediği gibi Tahran'a çok yakın bölgeler olan Zencan ve Kerej bölgelerine zırlı birliklerini yerleştirmişti. Ayrıca Kavvam 14 Mart'ta Tahran büyükelçiliğini vekâleten yürüten A. Yakubov ile bir araya gelmiş ve Sovyet temsilcisi, İran'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine başvuru yapacağına dair haberlerin kendilerine geldiğini bunun yapılmaması gerektiğini bildirerek üstü kapalı olarak İran'ı tehdit etmiş bu tehdit karşısında Kavvam bunun güvenlik konseyinin yasal prosedürleri olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Sovyet temsilcisi Birleşmiş Milletler'den böyle bir talep gelene kadar beklenilmesini istemiştir. Bu yüzden İranlı

yetkililer İran'ın tahliyesi konusunun üçüncü bir ülke tarafından yeniden Birleşmiş Milletler'de gündeme getirilmesini istiyorlardı (FO 406/84/E 2858/315/34, 1946, s. 63; Hasanlı, 2005, s. 342).

11 Mart'ta İran'da 14. Meclis'in görev süresi bitiyordu. Kavvam Rusya ziyaretinden sonraki ilk meclis gününde meclis süresinin dolduğunu milletvekillerine söyleyerek meclisi feshetti. Bazı vekiller meclisin süresinin uzatılmasını istediler fakat Kavvam meclis baskısının daha fazla üzerinde olmasını istemediğinden bu teklifi dikkate almadı. Meclisin feshedilmesinden kısa bir zaman sonra Kavvam'ın emri ile Komutan Hasan Arfa görevinden alınmış ve İran'ın iç güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle valilik kanununun 5. maddesi uyarınca 20 Mart'ta Seyyid Ziyaeddin tutuklanmıştır (Hasanlı, 2005, s. 341-342).

Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin Yapısı

Seyyid Cafer Pişeveri 1946 yılının ilk günlerinde arzuladığı Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin örgütsel yapılanmasını tamamlamıştı.

Pişeveri ilk olarak toprak reformu yapacağını ve tüm toprakları köylüler arasında paylaştıracağını söyledi. 1943 tarihli merkez hükümetin çıkardığı gelir vergisini yenileyerek gelirin vergiden muaf kısmını %25 olarak sabitledi. Tahran'a posta yoluyla para ve koli göndermeyi yasakladı. Tahran'a giden tüm yolcular için Azerbaycan içişleri bakanlığından seyahat izin belgesi zorunluluğu getirildi. Kültürel bağların kurulması adına Sovyet Azerbaycan Dostları Derneği kuruldu. İran posta pullarının üzerine "Azerbaycan Millî Hükümeti 21 Azar 1324" ibaresi koyuldu (FO 406/84/E 571/315/34, 1946, s. 38).

Ocak ayının ortasında hükümet Tebriz belediye seçimlerini organize etti ve 65 belediye meclis üyesi seçildi. Hükümet ayrıca tüm ticari faaliyetleri kontrol altına almak adına ticareti düzenleyici bir yasa çıkararak kendi bünyesinde ticari bir şirket kurdu. Şirketin tüm gelirlerinin Azerbaycan halkı için harcanacağı duyuruldu. Dış ticarete öncelikle komşu ülkelerle ticareti başlatmak adına uygun kanallar aranmaya başlandı. Azerbaycan Maliye Bakanlığı, Azerbaycan'a giren tüm mallara İran'ın başka yerlerinde ödemesi yapılmış olsun veya olmasın gümrük vergisi ödenmesi şartı getirdi. (FO 406/84/E 571/315/34, 1946, s. 39).

7 Şubat 1946 yılında Azerbaycan gazetesi yeni kurulan Azerbaycan meclisinin kabul ettiği ulusal ordunun oluşturulması hakkındaki yasa metni Sovyetlerin talebi ile yayınlandı. Azerbaycan ordusunda partizan birliklerinin oluşturulması hakkında Aralık 1945 tarihli Pişeveri imzası taşıyan metinde şöyle deniliyordu.

"Azerbaycan Ulusal Hükümetine göre, Azerbaycan'ın yiğit, cesur ve mert evlatlarından oluşan partizan birlikleri halkımızın ulusal-özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşmasında önemli hizmet ve fedakârlıklar gösterecek güçtedir. Soğuk kış gecelerinde çöllerde ve dağlarda eline silah alıp gericilerle mücadele etmiş ve ulusal özgürlük savaşımızı kendi kanlarıyla savunmuş partizanlarımızın kahramanlığını ve hizmetini Azerbaycan toplumu ve vatani hiçbir zaman unutmayacaktır. Şehitlerimizin kutsal ruhu ve helal kanı bizi, vatanımızı mukaddes bir sevgi ile sevmeye ve ulusal devletimizi savunmaya çağırılmaktadır. Vatanımızın geleceği ve ulusumuzun güvenliği partizan birliklerini düzenli bir ordu konumuna getirmeyi bizden talep etmektedir. Bu amaçla Azerbaycan Ulusal Hükümeti aşağıdaki kararlara varmıştır."

1. Partizanlar birlikler şeklinde ordu düzenine göre silahlandırılarak belirli bölgelere yerleştirilecek daimî ordu kuruluncaya kadar partizanlar sınırları koruyup güvenliği tesis edeceklerdir.

2. Azerbaycan Halk Ordusu 15 gün içinde gerekli yönetmeliği hazırlayıp yönetime bildirecektir.

3. Partizan birliklerine asker seçimi yapmak, kullanılacak silahların niteliğini belirlemek, birlikler arası düzeni sağlamak için Demokrat Fırka temsilcilerinden ve yerel partizan grup liderlerinden oluşacak bir komisyon kurulacaktır (Hasanlı, 2005, s. 299-300).

Kavvam'ın Sovyetler ve Pişeveri ile Anlaşması

1946 yılının mart ayında Moskova'dan dönen Kavvam Sovyetlerle olan müzakerelere devam ederek 5 Nisan 1946'da Ruslarla anlaştı.

Sovyetler tarafından yapılan açıklamada Kızıl Ordu birlikleri 24 Mart 1946 tarihinden itibaren mayıs ayının ortasına kadar İran'dan çıkacaklardı. İran-Sovyet Petrol Şirketi'nin kurulmasını öngören **anlaşma** 24 Mart tarihinden itibaren yedi ay süresince yapılacak seçimler ile iş başına gelecek olan 15. Meclis tarafından kabul edilecekti. Şirket elli yıllığına çıkacak petrolden elde ettiği kazancını yarı yarıya İran hükümetiyle paylaşması şartıyla çalışmalarına başlayacaktı. Azerbaycan sorunu İran'ın iç meselesi olarak kabul edildiğine göre bu sorun yasalar çerçevesinde ve Azerbaycan halkına iyi niyet göstergesi olacak reformlar yapmak üzere merkezî hükümet ile Azerbaycan hükümeti arasında yapılacak barış görüşmeleri sonucunda çözümlenecekti.

İran tarafı Sovyetler çekilmeden seçim olmayacağını, seçim olmadan meclis açılmayacağını, meclis açılmadan ise petrol anlaşmasının olmayacağını, bu yüzden Sovyetlerin İran topraklarından çekilmesini beklemekteydi. Sovyetlerin Kuzey İran'dan çekilmesi aynı zamanda İran merkezi ordusunun Tebriz'e müdahale etmesinin önünü açacaktı. Dolayısıyla petrol anlaşmasının kabul görmesi Sovyetlerin İran'ı terk etmesine bağlıydı. Fakat Kavvam eğer meclisi buna ikna edemezse Sovyetler ilişkilerin her zamankinden daha kötüye gideceğini Kızıl Ordu'nun Kuzey İran'a yeniden girebileceğini, hatta Tudeh vasıtasıyla askerî bir darbenin gerçekleşebileceğini söyleyerek Kavvam'ı korkutmuşlardı (IOR:L/PS/12/3014 E/4821/401/34, 1946, s.13).

Kavvam Sovyetlerle anlaşma yoluna giderken bir yandan da Amerika'ya İran'ın güneydoğusunda bir imtiyaz önererek güven vermeye çalıştı (Abrahamian, 2008, s. 228). Sovyetler mart ayı sonunda Kereç, Zencan, Babolsar, Babol, Noşehr'den 1 Nisan'da Şahi ve Miyane'den 2 Nisan'da Eşref şehrinde çekildiler. Sovyet yönetimi Pişeveri'ye Tahran hükümeti ile görüşmeye hazırlanmasını ve ortak bir uzlaşmaya varılmasını istedi (Hasanlı, 2005, s. 371).

Kavvam dış politikada her iki tarafı dengeleme yoluna gittiği gibi iç politika da Tudeh'e karşı ılımlı bir siyaset izleyerek önceki yönetimler tarafından Tudeh'e getirilen kısıtlamaları gevşeterek İran askerlerinin Tudeh parti merkezini ayrılmasını emretti. Bazı Tudeh taraftarları serbest bırakıldı. Tahran'daki sıkıyönetim kuralları kaldırarak kitlesel toplantılara izin verdi. Kavvam Tudeh'e gösterdiği ılımlı politikayı sağ cenaha karşı göstermedi ve tehlikeli gördüğü on sağcı gazete kapatıldı (Abrahamian, 2008, s. 230).

Tahran ile Pişeveri arasında yapılacak görüşmeden önce Sovyet yetkilileri 4 Nisan'da Pişeveri ile Tebriz'de bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede M. İbrahimov Azerbaycan ulusal hükümetinin bundan sonra izleyeceği politika hakkında Bağirov'un telgraflarını okudu. Sovyetlerin tavsiyelerini dinleyen Pişeveri uzun bir açıklama yaptı. Pişeveri derin üzüntülerini dile getirdikten sonra Sovyet yetkililerini dinlerken 1920'deki Gilan olaylarını hatırladığını, devrimci dostların o vakitte de kendilerini kandırdığını ve o dönemdeki rejimin büyük bir baskı yaptığını canını kurtaranların kendilerini ülke dışına attığını, şimdi de aynı olayların gerçekleşeceğini söyledi. Pişeveri Kavvam'ın Sovyetleri aldatmakta olduğunu, Sovyet orduları Tebriz'den çıkar çıkmaz Demokratik Parti mensuplarının büyük bir felakete karşı karşıya kalacaklarını, toprak ağalarının mülk sahiplerinin güçleri ellerinden alındığı için bunların da Demokratlara saldıracağını bildirdi. Pişeveri, Kavvam karşısında birtakım ödünlere verilmesinin Demokratların kendi kişiliklerinden ödün vermesi demek anlamına geleceğini ve bunun kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Pişeveri konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"Ulusumun çıkarları için savaş alanlarında ölmeye hazırım ancak halkıma ihanet edemem, bu benim için onursuzluktur". Demokratların Bütün dünyaya İran anayasasını tanımadığını ilan ettiğini, tüm bu olanlardan sonra Kavvam'ın kendilerini kesinlikle affetmeyeceğini, Kızıl Ordu'nun Tebriz'den

çıkmasından sonra Şah yönetiminin kendilerini öldüreceğini özgürlük için şerefiyle mücadele ederek ölmek istediklerini söyledi. Pişeveri ulusal meclis önünde Şah'a karşı ödün verilecektir diyemeyeceğini ve Kavvam'ın önerileri kabul edilirse Azerbaycan başta olmak üzere Sovyetlerin de dünya gözünde saygınlık kaybedeceğini düşündüğünü ifade etmiştir (Hasanlı, 2005, s. 371-373).

Nisan ayının ortalarında Sovyetlerin Azerbaycan'ı tahliyesi devam ediyordu. Kereç, Miyane, Zencan ve Kazvin'den sonra 15 Nisan'da Erdebil de tahliye edildi. Kavvam bu birliklerin çıkmasından sonra İran merkezi ordularını Azerbaycan sınırlarına doğru yerleştirmeye başladı. İran birlikleri Şiraz, Ahvaz ve İsfahan'dan daha evvel Tahran'a geri çekilmiş olan 3.000 kişilik bir kuvvet Kazvin'e gönderildi. Kavvam bir yandan da halkın güvenini tesis etmek için Kazvin'e gıda malzemeleri ile dolu 19 araçlık bir yardım gönderdi. Azerbaycan içinde merkezî hükümetin ordu mensubu olan bazı kişileri sivil olarak faaliyetlerde bulunuyor ve Sovyetlerin bölgeyi terk etmesini İngiliz ve Amerikan baskısının neticesi olduğu propagandasını yapıyorlardı. Marağa'da İran orduları ile Azerbaycan güçleri arasında çatışmalar oldu. Azerbaycan güçleri Marağa'nın Tebriz için önemini bildiğinden bu bölgeye İran ordusunun girmesini engelliyordu (Hasanlı, 2005, s. 401).

Azerbaycan ile yapılacak görüşmeler için hükümet komisyon kurmuş ve başına Fetih Ali İpekçian'ı getirmişti. Fetih Ali 21 Nisan'da görüşmelere başlamak için Tebriz'e geldi. 22 Nisan'da Pişeveri ile görüşen İpekçian, Tahran'da bir komisyon kurulduğunu ve Azerbaycan yönetiminin de kendi heyetini oluşturmasını istedi. Resmî görüşmelerin başlanması için hazırlıklar konuşuldu ve görüşme yeri olarak Tahran uygun görüldü. Aynı tarihlerde Kavvam hükümeti bir bildiri yayınladı. Kavvam İran hükümetinin en önemli görevlerinden birinin Azerbaycan sorununu çözmek olduğunu Bakanlar Kurulu yasaların izin verdiği ölçüde bölgenin taleplerinin de dikkate alınacağı ve bölgede reformlar yapılarak bu sorunun barışçıl yollarla çözülmesinin sağlanacağını söyleyerek İran hükümetinin aldığı kararları açıkladı.

22 Nisan'da Tahran yönetimi, anayasanın 29, 90, 92 ve 93. maddelerinde birtakım düzenlemelere gidildiğini ve bu değişikliklerin aşağıdaki gibi olduğunu bildirdi.

1. Bölge encümenleri Köy işletmeciliği, Ticaret, Sanayi, Taşımacılık, Eğitim, Maliye, Yargı, Sağlık ve Emniyet görevlilerini atar, resmî karar ise merkezî hükümet tarafından onaylanır.

2. Bölgeye genel valinin atanması, Eyalet encümenin önerisi doğrultusunda merkezî hükümet tarafından yapılır.

3. Jandarma ve askerî görevlerin onaylanması hükümetin yetkisi altındadır.

4. Azerbaycan'da resmî dil Farsça olmakla birlikte, Türkçe ilkokul 5. Sınıfa kadar ders olarak verilir.

5. Azerbaycan toplumu ve Demokratlar Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerden dolayı ceza almayacaklardır.

6. Mebus sayısı eyaletin nüfusu oranına göre belirlenecektir.

Hükümet belirtilen tüm kararları uygun bulmaktadır (FO 406/84/E 4103/315/34, 1946, s.117-118; Atabaki, 2021, s. 181-182; Hasanlı, 2005, s. 404-405). Bu kararlar sağ kesim tarafından hoş karşılanmamış kendi yayın organlarında eyaletlere bu denli geniş hakların verilmemesi gerektiği, Kavvam hükümetinin anayasayı kendi lehine kullandığı ve Azerbaycan üzerinde merkezî hükümetin yetkilerinin kısıtlandığı tüm Azerbaycanlıların İranlı olduğu şeklinde itiraz etmişlerdir. Bu arada Sovyetlerin Tebriz'den çekilmesi devam ediyordu. 22 Nisan'da 11 tank ve 4000 kişilik bir Sovyet birliği Tebriz'den Culfa'ya doğru hareket etmişti. 5 Mayıs'ta 188 kamyon, 8 zırhlı araç, birçok taşıyıcı araç ile yaklaşık 3000 kişilik bir askerî kuvvet Tebriz'i terk etti (FO 406/84/E 4400/315/34, 1946, s. 119).

Pişeveri Tahran'a görüşmelere katılmadan önce Sovyet Azerbaycanı sorumlusu Bağırov ile Demokrat Parti'nin ileri gelenleri ile Culfa'da bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Bağırov, İran ile

Sovyetlerin anlaşma yaptığını ve Pişeveri'nin bu anlaşmaya destek vermesi gerektiğini söyledi. Pişeveri de Kavvam'ın dürüst bir insan olmadığını, ona inanmanın gelecekte acı veren olaylara neden olacağını ilettiler. Bağirov ise İran merkezî hükümetinin zayıf olduğunu ve Pişeveri'ye imtiyaz vermeye hazır olduğunu, alabildiği kadar imtiyazı alması gerektiğini ve Sovyetlerin üstünde Birleşmiş Milletlerin ve Amerikan baskısı olduğunu bu yüzden İran hükümeti ile anlaşması gerektiğini anlattı (Sovket, 2007, s.240-244). Pişeveri çaresiz bir şekilde, bir zamanlar **Lenin** Mirza Han'ı nasıl yüzüstü bıraktı ise kendisinin de Mirza Han gibi Sovyetler tarafından yarı yolda bırakıldığını ve Tahran'a gitmekten başka bir çaresinin olmadığını biliyordu. Pişeveri Tahran'a gitmeden önce bir görüşme de Tudeh ileri gelenleriyle yaptı. Bu görüşmede Kızıl Ordu Tebriz'den çıkar çıkmaz saldırmak en güzel savunma yapmaktır düşüncesiyle, Tahran Tebriz'e saldırmadan Tebriz'in Tahran'a saldırmasının planları yapıldı. Tahran'da Tudeh taraftarı insanlar sokağa çıkarılarak otorite sarsılacak, Tebriz'den ise askerî bir operasyon başlatılacaktı. Fakat bu görüşmeden Bağirov'un haberi olunca Pişeveri'ye Sovyetlerin haberi ve izni olmadan atılan her adımın iyi sonuçlar doğurmayacağını söyleyerek Pişeveri'yi uyardı (Sovket, 2007, s.239).

28 Nisan 1946'da Pişeveri yanında 7 kişilik heyetiyle bir Rus uçağıyla İran hükümeti ile müzakerelerde bulunmak için Tahran'a gitti. Bir gün sonra yapılan ilk görüşmelerde her iki taraf isteklerinden taviz vermedi. Pişeveri ve heyeti 15 gün boyunca her gün İran hükümeti temsilcileriyle müzakere ettiler. Demokratlar İran Azerbaycanı'nı yerel ordu başta olmak üzere tümüyle yöneterek İran içinde egemen bir devlet oluşturmak istediklerini, İran hükümetinin sadece dışişleri ile ilgilenmesi gerektiğini dile getirdiler. Pişeveri görüşmelerin bilerek uzatıldığını ve 4 Mayıs'tan sonra Tahran'da kalmayacağını söyledi. Kavvam hiçbir şekilde daha önce açıkladığı 22 Nisan kararlarının dışına çıkmayacağını ilettiler. Bu ilk görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca ikinci görüşmenin Tebriz'de yapılmasına karar verildi (Atabaki, 2021, s. 181-182).

13 Mayıs'ta Kavvam Tahran radyosunda yaptığı açıklamada Azerbaycan halkının temsilcileri olarak Tahran'a gelen heyet ile yapılan üç madde üzerinde anlaşmazlık çıktığını belirtti. Birincisi Azerbaycan genel valisinin atanması eyalet meclisin fikri alındıktan sonra hükümet tarafından yapılır. Bu maddeye Azerbaycan tarafı Eyalet meclisinin öngörüsünün değil onayının alınmasını istedi. İkinci olarak ordu ve jandarma birliklerinin üst düzey komuta kademelerine yapılacak atamaları hükümet yapar kısmına Azerbaycan tarafı Eyalet meclisin isteğinin doğrultusunda hükümet onaylamalıdır itirazı geldi. Üçüncü olarak ise devlet ve özel mülkiyete ait toprakların köylülere dağıtılması sadece meclis onayına bağlıdır şartına karşı Azerbaycan tarafı bu konunun meclisin görevinin dışında bir konu olduğunu dile getirmiştir. Kavvam, bu meselelerin görüşmelerin ilerlemesini engellediğini açıklamıştır (Hasanlı, 2005, s. 429).

11 Haziran'da Tahran'da oluşturulan komisyon Tebriz'e geldi. Sovyetler daha öncesinde her iki tarafla da görüşme yapmış ve anlaşmaya son şekli verilmişti. Her iki taraf iki gün süren görüşmelerin ardından 13 Haziran 1946'da Tebriz Anlaşması'nı imzaladılar. Anlaşmanın temelini 22 Nisan 1946 bildirisi oluşturduysa da bildirinin bazı maddelerine eklemeler yapıldı. 15 maddelik anlaşmanın dikkat çeken bazı maddeleri şu şekildeydi. Birinci maddeye Azerbaycan mali yetkilisi de Eyalet encümeni tarafından önerilir ve hükümet tarafından onaylanır ibaresi eklendi. İkinci madde de genel valinin seçiminde Dışişleri Bakanlığı Eyalet Encümenliği tarafından gösterilen adaylardan biri hükümetin onayı alınarak atanacaktı. Üçüncü maddede Azerbaycan Ulusal Meclisinin adı Eyalet Encümeni olacaktı. Dördüncü maddede ise İran yönetimi ve Azerbaycan Eyalet Encümenliği tarafından ortak oluşturulacak komisyonda askerî birlikler konusu çözüme kavuşturulacaktı. Beşinci maddede Azerbaycan'da toplanan gelirlerin %75'i Azerbaycan'ın ihtiyaçları için harcanacak, %25'i ise merkeze ödenecekti. Altıncı maddede İran hükümeti Miyane-Tebriz demir yolunun yapılmasına başlayacak ve bu demir yolunda ihtiyaç duyulan insan kaynağı Azerbaycan bölgesinden sağlanacaktı. Yedinci maddede Azerbaycan'daki gönüllü fedai birlikleri jandarma birliklerine katılacaktı. Bunun için komisyon kurulacak yasal düzenlemeler yapılacaktı. Sekizinci maddede Azerbaycan'da köylüye

verilen topraklar meselesi karara bağlanmıştır. Devlete ait toprakların köylüler arasında dağıtılmasında sorun olmayacağı, bu konu ile ilgili yeni mecliste yasa çıkarılacağı kararına varılmıştır. Toprak ağalarının topraklarının paylaşılması meselesi ise kurulacak komisyon tarafından belirlenecekti. Onuncu maddede İran'ın üçüncü (Tebriz ve Erdebil) ve dördüncü (Hoy, Rızaiyye, Mahabad, Marağa ve Bicar) eyalet bölgeleri Azerbaycan eyaleti bölgesine girecekti. On ikinci maddede ilk, orta ve yüksek okullarda Türkçe ve Farsça olarak eğitim iki dilde verilecekti. On üçüncü madde bu anlaşmada sağlanan tüm haklar Azerbaycan'da yaşayan Kürtlere de tanınacak, ilkokulların 5. Sınıfına kadar dersler kendi dillerinde okutulacaktır. Anlaşma İran yönetiminden Muzaffer Firuz, Azerbaycan tarafından Seyyid Cafer Pişeveri tarafından imza edildi. Azerbaycan yönetimi tarafından 14 Haziran'da onaylanırken, İran yönetimi tarafından 17 Haziran'da onaylandı (Hasanlı, 2005, s. 449-451).

Anlaşmanın sonuçlarına baktığımızda İran tarafı önemli kritik meselelerin kabulünü, yapılacak seçimlerden sonra kurulacak yeni meclisin onayına bıraktı. Pişeveri ise yapılan bu anlaşmayı Azerbaycan'ın tarihi bir başarısı olarak değerlendirdi. Anlaşmadan sonra Azerbaycan Ulusal Meclisi faaliyetlerini durdurdu. 14 Haziran günü Eyalet Encümeni adıyla varlığını devam ettirdi. Pişeveri artık sadece Azerbaycan Demokrat Partisi'nin genel başkanıydı. İçişleri bakanı Dr. Salamullah Cavit'in Azerbaycan valiliğine getirilmesi için Tahran'ın onayı istendi. 7 Temmuz'da Dr. Cavit Şah ile görüştü. Şah valinin görevini onayladı ve Tebriz'in su sıkıntısının çözülmesi için 1 milyon rial yardım edileceği sözü verdi (Hasanlı, 2005, s. 457).

Stalin Sadçikof'dan Kavvam'a baskı yaparak 15. Meclis seçimine hız vermesini ve yeni mecliste petrol anlaşmasının kabul edilmesi konusunda gayret etmesini istedi. Kavvam Tudeh ile rekabet edebilmesi için İran Demokrat Partisi'ni kurdu. 20 Temmuz'da Kavvam parti başkanı seçildi. 24 Temmuz'da ise bir zamanlar babası tarafından sürgüne gönderilen Kavvam'a Şah tarafından "Hazreti Eşref" unvanını verdi (Afkhami, 2009, s. 99).

Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin Çöküşü

3 Ağustos'ta Kavvam yeni bir kabine kurdu ve Tudehlilerin desteğini almak için üç bakanını Tudeh üyelerinden seçti. Ticaret ve Sanayi, Eğitim ve Sağlık bakanlığı Tudeh Partisi üyelerine verildi. Nitekim bu değişiklik ile yönetimde Komünistlerin etkisi artmış ve Huzistan'da Tudeh destekli büyük bir işçi ayaklanması çıkmıştı. 16 Ağustos'da İngiliz-İran Petrol Şirketi'nde çalışan 100.000 işçi greve başladı. Şirketin Avrupalı ve yerli çalışanlarından 17 kişinin ölümüne ve 150 kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan bu olay sonunda 300.000 ton dan fazla petrol üretim kaybı oldu (Lenczowski, 1949, s. 303).

3 Eylül 1946'da Demokrat Parti kuruluşunun birinci yıldönümünü büyük bir coşku ile halk ile meydanlarda kutladı. Pişeveri çevresindekilere yaklaşan on beşinci meclis seçimlerinde başarılı olmak için kendisi etrafında toplanılmasını istedi. Bu tarihte birçok kimse yakın bir gelecekte büyük bir çöküşün olacağını tahmin etmiyordu. Diğer yandan Kavvam kasım sonunda yapacağı askerî saldırı için askerî hazırlıklarını yapıyordu. Eylül ayı başında eşkıya görünümü verilen bazı kuvvetler Kazvin-Reşt taraflarında bazı bölgeleri işgal etmişlerdi. 22 Eylül'de Kavvam ve Azerbaycan valisi Cavit bir görüşme gerçekleştirmiş bu görüşmede Kavvam Cavit'e karşı uzlaşmacı tavrından vazgeçerek yaşanan olumsuz gelişmelerden Azerbaycan tarafının sorumlu olduğunu, Sovyet askerlerin üniforma değiştirerek Azerbaycan'da olduğunu söylemiştir. Cavit suçlamaları kabul etmemiş ve toplantıdan ayrılmıştır. Bu görüşmeden bir gün önce Kavvam Sovyet elçisi Sadçikov'u misafir etmişti. Kavvam Bahtiyarilerin İngilizlerin kıskırtmasıyla ayaklandığını İngilizlerin onlara Azerbaycan'a tanınan hakların Bahtiyarilere de tanınması gerektiğini ve benzer politikanın Kaşkaylara da uygulandığını dile getirdikten sonra sözü Azerbaycan meselesine getirmiştir. Kavvam Azerbaycan temsilcilerinin Tahran'da olduğu sırada kendisinin elinden geleni yaptığını fakat Pişeveri'nin Azerbaycan basınında Azerbaycan isteklerinin kabul edilmediği taktirde bağımsızlığını ilan edebileceklerini söylediğini bunun rahatsız edici olduğunu ilettili. Kavvam yapılan anlaşmada toplanan verginin %25'inin merkeze

verilmesi gerektiğini fakat bir tümen dahi alınmadığını, bununla birlikte Azerbaycan tarafının ordu ihtiyaçlarını karşılamak, demiryolu inşası yapmak için de toplam 50 milyon tümen para istediğini, tüm bu olanakların karşılanması halinde bile Azerbaycan ordusunun Azerbaycan dışında kullanılmasına izin vermediklerini, Azerbaycan tarafının isteklerinin bitmediği gibi yapılan anlaşmanın dışına çıktıklarını ve uyarılması gerektiğini Sadçikov'a iletmiştir (Hasanlı, 2005, s. 473-477).

Kavvam gelecekteki Azerbaycan politikasını 29 Eylül 1946'da Amerika elçisi Allen ile görüşmesinde açıkça dile getirmiştir. Bu görüşmede Azerbaycan'a yönelik uzlaşma politikasının olumlu sonuçlar doğurmadığını ve bu politika ülkenin diğer kesimlerinde yaşayan grupları cesaretlendirerek İran'ı kabul edilmesi imkânsız taleplerle karşı karşıya bıraktığını hatta Tahran'da Tudehlilerin muhtemel bir kargaşa çıkarabileceğini söylemiştir. Kavvam bundan sonra ciddi iç zorluklarla karşılaşmamak için ülke genelinde İran egemenliğini sağlamlaştıracak güçlü bir politika benimseyeceğini, bunun için de İran'ın acil olarak askerî malzemeye ve mali olarak desteklenmeye ihtiyacı olduğunu, bu yeni politikaya girişmeden önce bu ihtiyaçların Amerika tarafından olumlu şekilde karşılanmasını beklediğini ifade etmiştir. Allen ise ABD'nin her zaman olduğu gibi İran'ın toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu ve iç ve dış tehditler alan diğer ülkeler gibi İran'ın da Birleşmiş Milletlere güvenmesi gerektiğini dile getirdi. Allen devamında ekonomik olarak İran'a 10 milyon dolar kredi yardımı yapılabileceğini fakat silah teçhizatı olarak Amerika'nın yardımının zor olduğunu, Çin ve Latin Amerika'ya silah satmayı reddettiklerini durumu merkeze yazacağını, eğer Amerikan hükümeti kabul ederse kendisinin de bu durumdan memnun kalacağını iletmiştir (FRUS, 1946, s. 518-519).

Amerikalılar ve İngilizler, Sovyetlerin Kavvam'a yaptığı baskının farkındaydılar ve Sovyetlerin İran'da petrol imtiyazına sahip olmasını istemiyor ve bu durumu tehlikeli olarak görüyorlardı. Her iki ülke de Orta Doğu'da geniş petrol kaynaklarına sahiptiler. Sovyetlerin sadece İran petrolleriyle yetinip beklemeyeceğini bundan sonra ise Irak, Kuveyt ve Bahreyn'de yeni arayışlar içine gireceğini düşünüp İran'ın bağımsızlığından dem vurup Sovyetlerle İran arasında bir petrol şirketi kurulmasını engellemek istiyorlardı (I O R:L/PS/12/3014, E/4821/401/34, 1946, s. 16).

Temmuz ve ağustos ayı boyunca Tudeh kaynaklı gösteriler arttı. Hükümette üç Tudehli bakanın olması dahi karışıklıkları engelleyemedi. Huzistan ve Şiraz'da aşiretler ayaklandı. Bir yandan Pişeveri ve Azerbaycan sorunu diğer yandan işçi sınıfının güney bölgelerinde ayaklanması ve ayrılıkçı söylemlerin İran'ın diğer bölgelerinde de dillendirilmesi Kavvam'ı sert bir politika uygulamaya itti. Şah ülkenin içinde bulunduğu durumdan oldukça rahatsız oldu ve 17 Ekim'de Kavvam hükümetinin istifasını istedi. Kavvam Sovyet elçisinin kendisiyle konuştuğunu ve küfürlü bir dil kullandığını, eğer kabine değişikliği olursa Sovyet birliklerinin ülkeye gireceğinden korktuğunu Şah'a ilettiler. Şah Sovyetlerin işgal girişiminde bulunmaya cesaret edemeyeceğini, eğer böyle bir saldırı olursa Birleşmiş Milletleri yardıma çağıracağını, yeni kabinenin bir an önce kurulması gerektiğini söyleyerek 20 Ekim'de yeniden Kavvam'a hükümeti kurma görevini verdi. Bu yeni Kavvam kabinesi öncekinin aksine hiçbir koalisyonun düşünülmediği tam bir Kavvam kabinesiydi. Fars bölgesindeki hadiselerle karşı Tudehlilerin Kavvam'dan ölçsüz istekleri ve Sovyet elçisinin Kavvam'a tehditkâr tavırları Kavvam'ı ve Şah'ı koalisyon hükümetini, devam ettirme fikrinden vazgeçirmişti (FRUS, 1946, s. 537-538).

Kavvam yaklaşan seçimlerin Azerbaycan bölgesinde güvenli bir şekilde yapılmasını ileri sürerek, İran ordusunun Azerbaycan'a seçim güvenliğini temin etmek amacıyla gönderileceğini Vali Cavit'e ilettiler. Vali ise Azerbaycan'da seçimlerin güvenliğini tehdit eden hiçbir durumun olmadığını merkezi kuvvetlerin gelmemesi gerektiğini bildirirse de Kavvam çoktan kararını vermişti (Hasanlı, 2005, s. 502). Zencan bölgesi haziran ayında yapılan görüşmelerde kasım ayında merkezi devlete devredilecekti. 11 Kasım'da Azerbaycan Eyalet Encümeni Zencan'ı merkezi devlete vermeyi kabul etti. Azerbaycan güçleri (Fedailer) on gün içinde Zencan'ı boşaltacaktı. 23 Kasım'da İran ordusu ani bir baskın ile Zencan'daki tüm devlet binalarını ele geçirdi (Atabaki, 2021, s. 206). Kavvam saldırıdan

önce Amerikan elçisi Allen ile bir görüşme yapmış, İran ordusunun Azerbaycan bölgesine girmesi karşısında Amerika'nın Birleşmiş Milletler'de İran'ı savunmasını istemiştir. Kavvam operasyona başlar başlamaz Birleşmiş Milletlere bilgi verileceğini, İran'ın kendi topraklarında güvenliği sağlamak için Azerbaycan'a girişinin doğal olduğunun anlatılacağını iletmiştir. Allen ise Nisan 1946'da Sovyetlerle İran'ın anlaşma yaptığının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine bildirildiğini hatırlatması üzerine Kavvam Sovyetlerin sürekli İran'ı oyaladığından ve verdiği sözleri tutmadığından yakınmıştır. İkili 4 gün sonra Kavvam'ın daveti üzerine yeniden bir araya gelmiş Kavvam Kuzey İran'da bir çatışma olursa dünya barışının tehlikeye girme durumunun var olacağını Güvenlik Konseyine bildireceğini söyledi. Kavvam muhtemel Sovyet müdahalesinden çekiniyordu. Çünkü Sovyet elçisi İran ordusunun Azerbaycan'a girmesinin Sovyet hükümeti tarafından istenmeyen bir durum olduğunu, bunun Azerbaycan'da sorunlara neden olacağını ve Sovyetlerin İran sınırında herhangi bir sorunla karşılaşmak istemediğini Kavvam'a bildirmişti (FRUS,1946, s. 549).

4 Aralık sabahı İran ordusu Azerbaycan'a saldırıya başladı. Saldırdan hemen sonra Azerbaycan Demokrat Partisi ulusa seslenerek vatanın ve özgürlüğün savunulmasını istedi. Askeri uçaklardan halka atılan bildirimlerde halktan Azerbaycan demokratlarına karşı başkaldırmasını, askerî güçlerin seçimleri kontrol altına almak için geldiğini yazıyordu. Sovyetlerin İran'a yeniden müdahalesini bekleyen demokratlar Moskova'nın Azerbaycan'daki olayları İran'ın içişleri olarak değerlendirmesiyle hayal kırıklığı yaşadılar (Morozova, 2005, s. 119). Saldırdan bir gün sonra İran'ın Birleşmiş Milletler **Daimî** elçisi Hüseyin Ala "Azerbaycan eyaletindeki Mevcut Durum" adlı raporu genel sekreterliğe sundu. Raporda merkezi yönetimin çabası Azerbaycan eyaletindeki kontrolü sağlamaya yetmemiş barışçıl yollar denenmiş fakat bir sonuç alınamamıştır. Meclis seçimlerinin 7 Aralık'ta başlaması kararı uyarınca bütün eyaletlere ordu birlikleri gönderilmesi karara bağlanmış fakat Azerbaycan'daki yetkililer bu karara karşı çıktığından bu bölgede seçimi güvence altına almak için böyle bir girişim yapıldığı belirtilmiştir (Hasanlı, 2005, s. 514).

7-9 Aralık'ta Zencan-Miyane ve Holasu-Marağa hattında çatışmalar şiddetli geçmişti. İran ordusunun saldırısı sonrasında Demokrat liderler arasında görüş ayrılığı çıkmıştır. Eyalet Encümeni Başkanı Şebisteri ve Vali Cavid silah bırakılması yönünde görüş belirtirken Pişeveri ve Padigan bu fikre karşı çıkarak direnişe devam etmeyi düşünüyorlardı. 10 Aralık'ta Kavvam Tebriz'e girme emrini verdi (Atabaki, 2021, s. 210). Encümenin teslim olma kararına Azerbaycan Demokrat Partili üyeler, subaylar ve aydınlar şiddetle karşı çıktılar.11 Aralık'ta Pişeveri ve Pedegan parti yönetiminden istifa etti ve Sovyet elçiliğinin girişimleriyle Sovyet Azerbaycan'ına gitmek üzere o gece sınıra doğru yola koyuldu. Yeni yönetim Encümen kararına uyulmasını istedi. Pişeveri'nin istifa haberini alan Demokrat partili yöneticiler, parti üyeleri, ulusal orduya bağlı subaylar ve aileleri sınıra doğru yığılmaya başladılar. İlk iki gün içinde 5295 sığınmacı sınırı geçti (Hasanlı, 2005, s. 526-533). 12 Aralık'ta Tebriz ele geçirildi ve çok sayıda insan hayatını kaybetti.

Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin Varlığına Türkiye'nin Tavrı

İran Azerbaycanı sahip olduğu jeopolitik önem sebebiyle Türkiye-İran-Sovyet Rusya ilişkilerini her zaman etkilemiştir. İran Azerbaycan'ı meselesi Türk-İran ilişkilerinin şekillenmesinde geçmişte olduğu gibi bugün de büyük öneme sahiptir.

Türkiye'nin bu bölgedeki Türklerden haberdar olduğunu 1934'te İsmet İnönü'ye sunulan bir rapordan anlamaktayız. 1933'te Türk-İran daimî hudut komisyonunda hükümeti temsilen Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri, Azerbaycan Türklerinin vaziyeti üzerine hazırladığı raporda şu bilgiler yer almaktaydı.

1. Azerbaycan Türkleri Türkiye ile büyük Türkistan arasında bir köprüdür. Buradaki Türklerin millî mevcudiyetlerini korumaları kültür birliğinin korunmasındaki önemi büyüktür.

2. Türkiye'nin doğusunda yaşayan diğer ülkelerin dillerini kullanan Türklerin olması Türkiye için faydalıdır. Türkiye'de milliyete değer veren inkılabın ortaya çıkması bu bölgede bulunan Türklerin şuurlu adım atmasına vesile olmuştur. Müşavire göre İran hükümetinin baskısı sonucu İran Türkleri arasında millî benlik anlayışının gelişmeye başladığını ve İran Azerbaycan'ında bölgesinde olduğu dönemde bazı Türklerin Farsça bilmediği hatta bazı askerlerin Farsça bilmediğinden komutanların emirlerinin anlaşılması için Türkçe öğrenmek mecburiyetinde kaldığını anlatır. Türk çocuklarının her fırsatta kendileri ile konuşmaya çalıştığını ve bazı eşyalara hangi adı kullandığımızı merak ettiklerini, aynı olduğunu anlayınca sevinç duyduklarından bahseder. Raporun sonunda ise Türkiye dışında yaşayan Türkler için yapılması gerekenleri şöyle sıralar:

1. Tebriz'de Türk nüfusunun kalabalık olduğundan buraya aydın Türklerin gönderilerek bu bölgedeki Türk nüfusun yoğunlaşması için gayret edilmeli ve Türk mektebi açılması için uğraş verilmelidir.

2. Türk dilinin kolayca neşredilmesi için bu bölgelerde Fransızca öğretmen okullarının açılması en uygun yol olarak gözükmektedir. Çünkü bu bölgedeki Türkler bu mekteplere kolayca gidebilirler. Mahalli hükümetin dikkati çekilmeden Türk harfleri kolayca öğretilmiş olur.

3. İstanbul Üniversitesi'nde ilmi yazılara ehemmiyet veren bir dergi çıkarılmalı ve çok uygun fiyata bu bölgelere dağıtılmalıdır.

4. Dilimizde yazılmış güzel romanları, hikayeleri bu bölgelerde ücretsiz bir şekilde dağıtılmalıdır. Hatta Van'da bir mektep açılmalı ve bu bölgeden gelen öğrenciler kabul edilmelidir.

5. Türk-İran sınırına yakın bölgelerde yolların ve şehirlerin yapımına ehemmiyet verilmeli ve böylece yakınlaşma ve kaynaşma sağlanmalıdır.

Müşavir yazdığı raporun sonunda tüm bu işlerin yapılmasının zaruri olduğunu ve bu çalışmaların yapılması durumunda yabancı ülkelerde yaşayan Türklerin bizim varlığımızı sadece zihinlerinde hissetmeyecek aynı zamanda gözleriyle de göreceklerini belirtti (BCA, 30 10 261 759 1, 1934).

Türkiye'nin İran Azerbaycan'ına olan bu ilgisi hem oradaki Türklerle olan kültürel bağları güçlendiriyor hem de İran'a siyasi bir mesaj veriliyordu. Nitekim özellikle Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti sonrası ilişkilerin etkisi ile bu ilgi azaldı. Sonrasında ise İkinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemde mevcut siyasal ortamın getirdiği şartlar ve İran ile kurulan dostluk ilişkileri Türkiye'nin İran Azerbaycan'ındaki olaylara yaklaşımını değiştirdi. Örneğin Sanan Azer tarafından yazılıp 1942 yılında Türkiye'de yayınlanan "İran Türkleri" adlı kitap Türkiye'nin siyasetine uyumlu olmadığı gerekçesiyle İsmet İnönü tarafından yayınlanan bir kararname ile yasaklandı (BCA, 30 18 1 2, 1942).

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte Pişeveri önderliğinde İran Azerbaycan'ında kurulan Azerbaycan Muhtar Hükümeti Türkiye tarafından dönemin siyasi olayları nedeniyle gerektiği kadar dikkate alınmamıştır. Bu hareketi ve liderlerini Türk basını İran içinde huzursuzluk çıkaran asiler olarak değerlendirmiştir. 20 Kasım 1945'te Akşam gazetesinde bu hareket isyan olarak nitelendirilmiş hareket liderleri ise asiler olarak anlatılmıştır (Akşam, 1945, s. 1). İran'daki gelişmeler Türkiye tarafından çok yakından takip edilmiştir. Pişeveri hareketi başlangıcından bitimine kadar Türk kamuoyunda tartışılmıştır. Kasım ayında Türk basınında İran'ın Moskova'ya heyet göndereceği, İngilizlerin bu konudaki endişeleri gibi haberler yapıldı. İran Azerbaycan'ı hadisesinin başladığı dönemde, 27 Kasım 1945'te Necmeddin Sadak Akşam gazetesindeki köşesinde, İran birliklerinin Sovyetler tarafından Tebriz'e alınmamasının kasten geciktirildiği, Sovyetlerin buradaki amacının orada bir muhtar hükümet oluşturmak olduğu nitekim İran Azerbaycan'ında bir müstakil meclis kurulduktan ve tüm dünyaya bu hadisenin duyurularak istenilen sonuç alındıktan sonra İran birliklerine izin verildiğini, bunun ise devletlerarası hak eşitsizliğine iyi bir örnek olduğunu ifade etmiştir. Sadak yazının devamında İran'ın kendi ülkesinde herhangi bir noktaya asker göndermek için

yabancı devletlerden izin almasının kabul edilemez olduğunu ifade ederek İranlılar için dostlarımız tabirini kullanmıştır (Akşam, 1945, s. 1).

Türkiye, İran Azerbaycan'ındaki hadiseleri yakından takip ediyordu. 1944'te Tahran Elçisi Cemal Hüsnü Taray Tebriz'deki Rus faaliyetlerinin gün geçtikçe arttığını öyle ki İngiliz sefirinin de bu durumdan rahatsızlık duyduğunu bildiriyordu (BDDBA, 1944, s. 1). 1945 yılında ise Tahran Masalahgüzarı Cemil Miroğlu Dışişlerine gönderdiği yazıda Tebriz'de Rus işgal kuvvetlerinde bulunan komutanların yerine Sovyet Azerbaycan'ından getirilen Türklerin görevlendirildiğini bunların ise Sovyet propagandası yaptığını bildirmişti (BDDBA, 1944, s. 1)

1945 yılının ortalarında İran Azerbaycan'ında gerilimin yükseldiği bir dönemde *Nabard* gazetesi, Hüseyin Cahit Yalçın'ın 1941 yılının ekim ayında yazdığı İran Türkleri hakkındaki yazılara değinerek bu tür temeli olmayan kışkırtıcı yazıları unutmadıklarını, İran halkının zihnini rahatsız eden bu yazıların iki ülke arasındaki dostane ve yakın ilişkilere zarar verdiğini ve bunun bir daha olmayacağını ümit ettiklerini dile getiren bir yazı kaleme aldı (Nabard, 1943, s. 1).

Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan hükümetinin yaptığı reformlar Türk basınında çok az yer bulmuştur. Örneğin Azerbaycan hükümetinin Türkçeyi resmî dil olarak ilan etmesi Cumhuriyet gazetesinde üçüncü sayfadan ve birkaç cümle ile verilmiştir (Cumhuriyet, 1945, s. 1). Azerbaycan hükümetinin vergileri kendi adına toplayacağı haberi ve meclisin kurulması haberine Akşam gazetesi her ne kadar birinci sayfadan yer vermiş ise de Türkiye'nin tavrına yönelik bir yorum yapmamıştır (Akşam, 1945, s. 1).¹

SONUÇ

Sonuç olarak bir yıl süren Azerbaycan Muhtar Hükümeti Sovyetlerin İran'dan petrol imtiyazı alma politikasına kurban edildi. Tebriz'in kolay bir şekilde ele geçirilmesinden anlaşıldığı üzere Pişeveri iddia ettiği kadar halk desteğini alamadı ve nitekim kendisi de bunu fark ettiği anda çareyi ülkeyi terk etmekte buldu. Sovyetlerin gözden çıkardığı diğer bir topluluk ise Kürt topluluğu idi. Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin başına gelenler Mahabad Kürt Hareketinin de başına geldi.

Genel olarak Türk basını 1945 yılının sonlarından itibaren İran Azerbaycan'ındaki gelişmeleri takip etmiş ve bu meseleye devlet politikasına uygun olarak yaklaşmıştır. Aynı dönemde Sovyetlerin Boğazlar sözleşmesinin değiştirilmesi ile ilgili talepleriyle karşı karşıya kalan Türkiye, Güney Azerbaycan meselesini Sovyet politikasının bir parçası olarak görmüş ve İran'ın bağımsızlığının korunması yönünde bir politika izlemiştir. Bugün de İran'da bulunan Türkler meselesi hassasiyetini korumaktadır. Türkiye Türk- İran ilişkilerini geçmişte olduğu gibi günümüzde de gözeterek burada bulunan Türkler ile olan ilişkilerinde kontrollü bir politika izlerken bu durum ise bölgede bağımsızlık isteyen Türk gruplarını rahatsız etmektedir. İran'da yaşayan Türklerin ekseriyeti bağımsızlık arzusu içindeler şeklinde yorum yapmak da güçtür. Hala Şiilik bağının da etkisi ile kendini İran milliyetçisi olarak gören ve İran'a tabi olarak yaşamak isteyenlerde vardır.

¹ İran Azerbaycan'ındaki hadiseleri konu alan bazı önemli gazete haberleri için Bkz. *Vatan*, 21.10.1945, 13.05.1946, 18.05.1946, 04.06.1946, 14.06.1946, 10.08.1946, 23.09.1946, 1.10.1946, 18.10.1946, 11.10.1946, *Ulus*, 13.09.1945, 14.09.1945, 28.09.1945, 20.10.1945, *Akşam*, 17.12.1945, 18.12.1947, 21.12.1946.27. 12.1945, 03.04.1946, 06.04.1946, 22.04.1946; İran Azerbaycan'ı nazarından kaleme alınan bir yazı için *Tasvir*, 04.12.1946.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BDBA, (Başkanlık Dışişleri Bakanlığı Arşivi), Tahran Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine, no:31/1208, 571-68141 298448, İran'daki Sovyet askeri varlığı ile ilgili malumat, 16.03.1944.

BDBA, Tahran Büyükelçiliğinden Hariciye Vekaletine, no:53/27, 571-35054 138123-7, İran Azerbaycan'ında Sovyet Propagandası, 13.01.1945.

FO (Foreign Office) 406/84/E 2605/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, The Period of 4th March to 10th March 1946.

FO 406/84/E 2858/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, The Period of 11th March to 17th March, 1946.

FO 406/84/E 904/5/34, Further Correspondence Persia Part 64 January to March 1946, Conditions in Tabriz Consular District, Consul General Wall to Sir R. W. Bullard Tehran, 12.10.1946.

FO 406/84/E 4103/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 April to June 1946, s. 117-118, The Period of 22th April to 28th April 1946.

FO 406/84/E 4400/315/34, Further Correspondence Persia Part 64 April to June 1946, The Period of 29th April to 5th May 1946.

FRUS (Foreign Relations of The United States Diplomatic Papers) 1946, C.IV, 19.10.1946.

IOR (India Office Records): L/PS/12/3014 E/4821/401/34, Persia-Soviet Relations, 09.06.1946,

Gazeteler

"İran'daki Hadiselerin Doğurduğu Bazı Düşünceler", **Akşam**, 27.11.1945.

"Yek nağme-i Bişarnane" **Nabard**, 03.07.1943.

"Azerbaycan hükümeti Türkçe'yi resmi dil ilan etti", **Cumhuriyet**, 28.12.1945.

"Azerbaycan Cumhurbaşkanı Seçildi", **Akşam**, 16.12.1945.

"Ağayı Nufus Vezir Emruz Hükümet-i Hodra Teşkil Midehet", **İkdam**, 01.10.1945.

"Aher-i Haber-i ez Movzo-i Azerbaycan", **İkdam**, 28.11.1945.

Yayınlanmış Eserler

Abrahamian, Ervand, "Communism and Communalism in Iran: The Tudeh and the Firqah-i Dimokrat", *International Journal of Middle East Studies*, 1, (4) 1970, 306-307.

Afkhami, Gholam Reza. *The Life and Times of the Shah*, USA, 2009.

Atabaki, Touraj. *Azerbaycan Etnisite ve İran'da İktidar Mücadelesi*, Çev. Hojjat Ghasemlou, İstanbul 2021.

Fatemi, Faramarz S. *The U.S.R.R in Iran: Irano- Soviet Dispute and Pattern of Azerbaijan Revolution, 1941-1947*, Xerox University Microfilm, (1976).

Fernande, Beatrice Scheid. "Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Yale University, New Haven 2000, s. 267.

Hasanlı, Cemil. *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*. (Çev. Ekrem N. Necef). İstanbul, 2005.

Mehtevi, Abdurrıza. *H. Tarih-i Revabit-i Harici İran ez İbtidai Dövr-i Safevi ta Payan-ı Cengi Dövr-i Cihan*, Tahran 1350.

Melik Yezdi, Muhammed Han. *Govga-yi Tahliye-i İran*, Tahran 1362 (1983), s. 57.

Morozova, Irina. Contemporary Azerbaijani Historiography on The Problem of "Southern Azerbaijan" After World War II, *Iran and The Caucasus*, 9, (5) 2005, 85-120.

Şemim, Ali Asgar. *İran der Dövre-i Saltanat-ı Ali Hazret Muhammed Rıza Şah Pehlevi*, Tahran 1346 (1967-1968).

Ramazani Rouhollah, *Iran's Foreign Policy 1941-1973 A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*, Virginia, 1975.

Şovket Hamid, *Der Tirrese Hadise (Zindegiye Siyasiye Kavvamul Saltanah*, Ahtaran, 2007.

Zovki İraç. *İran ve Kudretha-i Bozorg der Ceng-i Cihan-ı Dovoam*, Tahran, 1990.